

Rytterhuse og ryttergårde. Om byggeskik i det nordvestlige Sjælland

Jon Vedel

Fortid og Nutid, december 2005, s. 261-272

Nationalmuseets store bondegårdsundersøgelse i 1944 havde bl.a. til formål at klarlægge byggeskikken på landet. Undersøgelsen blev koncentreret om afsides beliggende områder, hvor man håbede at finde eksempler på ældre byggeskik. Axel Steensberg mente i Odsherred at have fundet en byggeskik, som i ubrudt tradition kunne føres tilbage til den "gotiske periode". Det var det såkaldte sidebånd, som træder i stedet for løsholte i mere gængse bindingsværkskonstruktioner. Denne artikel argumenterer for, at sidebåndet ikke kan påvises i området længere tilbage end til slutningen af 1600-tallet. Samt at byggemåden med stor sandsynlighed indføres med det omfattende byggeri af ryttergårde og rytterhuse i området.

Jon Vedel, f. 1949. Mag.art. i historie fra Københavns Universitet. Medarbejder ved Den Store Danske Encyklopædi. Arbejder med research for bogforlag og museer, voksenundervisning og foredragsvirksomhed. Er i gang med at udarbejde bygningsregistrant m.v. for Bevaringsforeningen i Rørvig.

Fra sommeren 1944 gennemførte dr.phil. Axel Steensberg fra Nationalmuseet og arkitekten H.H. Engqvist fra Frilandsmuseet en "kultur-geografisk-etnologisk" undersøgelsesrejse, som skulle tilvejebringe materiale om danske bøndergårde i form af tegninger, fotografier, indsamling af genstande og undersøgelse af byggeskikken på landet. I et interview fra april 1945 kunne H.H. Engqvist fastslå som et af undersøgelsens resultater, at den firelængede bondegård var karakteristisk dansk, men ikke af høj alder. Der fandtes kun få gårde, der var ældre end slutningen af 1700-tallet.¹

En konklusion, som gik ud på, at byggeskikken var karakteristisk dansk, ikke importeret sydfra, faldt i god jord i slutningen af den tyske besættelse af Danmark. Undersøgelsen tydede på, at de enkelte bygninger oprindeligt havde ligget enkeltvis og først efterhånden var vokset sammen til den 4-længede gård, der lukker sig om gårdspladsen, vi opfatter som den typiske danske bonde-

gård. De ældste gårde blev fundet på afsides beliggende steder, som følgelig havde museets særlige interesse.

Planen om en systematisk undersøgelse af danske bøndergårde går tilbage til 1920, da Frilandsmuseet og Dansk Folkemuseum blev lagt under Nationalmuseet. Arkitekten Halvor Zangenberg blev tilknyttet museet med dette som sit særlige arbejdsfelt. Tilsyneladende havde museet ikke ressourcer, der rakte til mere end de daglige, påtrængende opgaver. Den mere omfattende undersøgelse af danske bøndergårde blev udskudt igen og igen. Kun på Fyn blev der i slutningen af 1930'erne gennemført en egentlig systematisk undersøgelse.

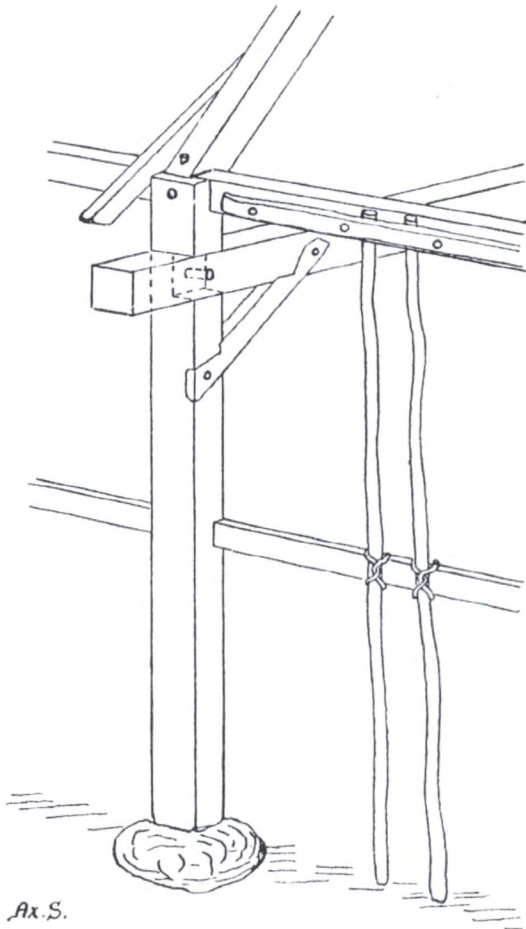
I 1942 og 1943 foretog Frilandsmuseets arkitekt, Hans Henrik Engqvist, en undersøgelse af byggeskikken på Læsø. Han undersøgte specielt lyreåbninger og havde desuden til opgave at finde frem til en gård, som egnede sig til opstilling på Frilandsmuseet. Fra 1943 deltog Nationalmuseets 3. afdeling i undersøgelse-

serne på Læsø.²

Nationalmuseet havde ikke opgivet at gennemføre den planlagte, landsdækkende undersøgelse af byggeskikken på landet. Museet søgte om statslige midler til opgaven, ligesom Axel Steensberg gennem en kronik i Politiken den 12. januar 1944 forsøgte at rejse private midler. Det lykkedes i et omfang, så undersøgelsen omsider kunne indledes i sommeren 1944.

Undersøgelsen blev koncentreret om Bornholm, Præstø, Sorø og Holbæk amter. Det var meningen, at den senere skulle udvides til resten af landet. Un-

dersøgelsen begyndte på Bornholm. Her strakte den sig over 2 uger, før deltagerne tog videre til Sjælland. Først det sydlige Sjælland og herfra videre til det nordvestlige Sjælland og Odsherred. Ifølge Nationalmuseets Arbejdsmark fra 1945 blev der i alt tegnet 190 skitser af gårde og huse, indhentet oplysninger om endnu flere, opmålt 69 planer og taget hen imod et par tusind fotografier. H.H. Engqvist kaldte i 1945 den lille ø Nyord ud for Ulvshale på Møns nordvestlige del for "appelsinen i turbanen". Her havde man fundet træk fra en ældre byggeskik, som var bevaret på grund af sam-

Axel Steensbergs skitse af sidebåndskonstruktion. Gengivet efter "Gamle danske bønderbygninger og deres inventar", s.383. Stolpen hviler direkte på en marksten (syld). Der er ingen fodrem. I stedet for løsholten - det vandrette stykke tømmer der er "tappet" ind i stolperne - finder vi det mere spinkle sidebånd, der løber over flere fag og er "bladet" til stolpen. Her er der tale om indvendigt sidebånd. Sidebåndet kan også placeres på den udvendige side af stolpen og kan da udefra forveksles med en løsholt. De lodrette stave - kaldet "støjler" - er gjort fast til sidebåndet med halmsimer. På tegningen lader Axel Steensberg disse "støjler" være fastgjort til remmen med en træklampe. I de konstruktioner der er besigtiget i forbindelse med denne undersøgelse, er der boret huller på undersiden af remmen til fastgørelse af "støjlerne". Skråbåndet, der forbinder stolpe og loftsbjælke "bladet" til disse, er med til at afstive konstruktionen. Bjælken er "glammet" sammen med stolpen, så stolpen udvendigt synes i sine fulde dimensioner. Bemærk "skalke" som forlænger spærret og giver taget det svaj som er med til at "låse" stråtaget fast. Skalke er her anbragt på siden af spærret og ikke oven på dette.

fundets afsides beliggenhed, uforstyrret af udviklingen.

Undersøgelsen skulle især belyse det, Axel Steensberg kaldte "konstruktions-ejendommeligheder". Tømmerkonstruktioner, bjælkerens anbringelse etc. I Odsherred var Axel Steensberg særligt optaget af sidebåndet, som Frilandsmuseets arkitekt Halvor Zangenberg i 1925 havde beskrevet som en slags løsholt, der løb over flere stolper "sammenskarede" med dem³. Zangenberg skrev, at dette træk navnlig fandtes i Vest- og Nordsjælland. Zangenberg skelnede ikke mellem udvendige og indvendige sidebånd, måske fordi han især havde undersøgt byggeskikken i det nordlige Sjælland. Axel Steensberg fandt eksempler på indvendige sidebånd, som han mente var en meget gammel byggeform, som havde overlevet i Odsherred. *"I Odsherred anvendes det normale sammentappede bindingsværk overalt i købstæderne, på herregårdene, ja, selv hvor man har skullet bygge en enkebolig ved en skole. Men bønderne synes i denne landsdel at have holdt fast ved en tradition, der går bag om renæssancen til gotikkens tidsalder."*⁴ Sidebånd kendes fra købstadsbygninger ca. 1200-1500, hvorefter man går over til at bygge med løsholte "tappet" ind i stolperne, som det kendes fra gængse bindingsværkskonstruktioner. Axel Steensberg mente altså, at man i Odsherred endnu i 1900-tallet kunne finde rester af en byggemåde, der i resten af landet blev forladt omkring år 1500. En byggemåde der daterer sig tilbage til den "gotiske" periode før renæssancen.

Svend Jespersen, der på Nationalmuseet navnlig beskæftigede sig med de store etnologiske undersøgelser, stod i spidsen for det videre arbejde med bondegårdsundersøgelsen, som skulle resultere i et stort værk om den danske bondegård. Desværre døde han i 1958, før det store materiale var bearbejdet. Fra

hans hånd kender vi navnlig et stort antal artikler til Håndbog for danske lokalhistorikere, der vidner om hans betydelige indsigt i emnet, samt enkelte forarbejder til det store værk om den danske bondegård. Disse forarbejder blev udsendt efter hans død⁵, men der var naturligvis kun tale om en meget ufuldstændig torso, som ikke kunne give noget virkeligt indtryk af det planlagte værks omfang og karat. Nationalmuseet havde tilsyneladende ikke ressourcer eller sagkundskab til at fuldføre det påbegyndte projekt efter Svend Jespersens død.

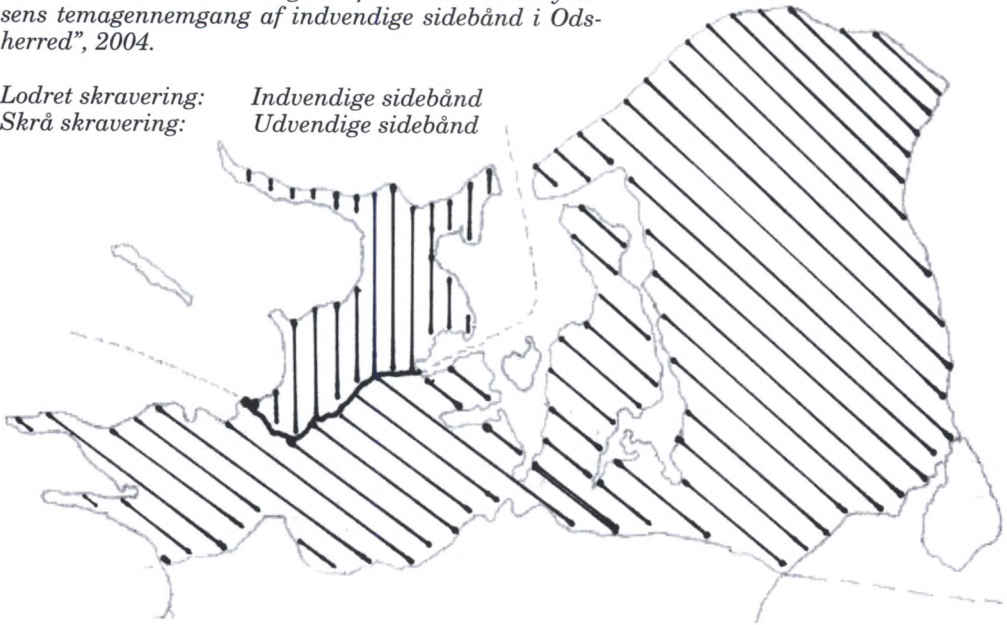
Axel Steensberg tog senere tråden op fra undersøgelsen i 1944. Han vendte i 1964 tilbage til Odsherred. Sammen med Grith Lerche opmålte han en gård i Højby, Toftebjerggård. Gården havde indvendige sidebånd i alle fire længer. Grith Lerche undersøgte 20 forskellige gårde med indvendige sidebåndskonstruktioner i området. Hun indtegnede gårdenes beliggenhed på et kort, og trak en linie mellem udbredelsesområdet for henholdsvis indvendige og udvendige sidebånd. Hvor der stort set kun kunne påvises indvendige sidebånd i Odsherred, var udvendige sidebånd mere udbredt, bl.a. i det nordlige Sjælland⁶.

Grith Lerche mente, at det indvendige sidebånd var ældst, muligvis fra senmiddelalderen.⁷ Hun er dermed på linie med Axel Steensbergs teori om en tradition, der *"går bag om renæssancen til gotikkens tidsalder"*. Det var en meget dristig påstand, især da der er tale om en feltundersøgelse af eksisterende bygninger, der ofte rummer rester fra forskellige tidsaldre, suppleret med arkivalske undersøgelser, der ikke kan tages til indtægt for synspunktet.

Senere forfattere har ret kritisk overtaget Grith Lerches resultater. Således Bjarne Stoklund i en artikel om Bondegård og byggeskik fra 1968.⁸ Senest har

Grith Lerches sammenfatningskort med angivelse af udbredelsesområdet for udvendige og indvendige sidebåndskonstruktioner. Gengivet efter "Kulturarvsstyrelsens temagennemgang af indvendige sidebånd i Odsherred", 2004.

Lodret skravering: Indvendige sidebånd
Skrå skravering: Udvendige sidebånd

Kulturarvsstyrelsen udsendt en temagennemgang om sidebånd i Odsherred, der tager udgangspunkt i Grith Lerches magisterkonferens fra 1966 og bygger på hendes resultater.⁹

Grith Lerche fandt også gårde og huse med løsholte i området. Altså gårde og huse, der var opført i den byggeskik, som kendes fra andre egne i landet. Hun konkluderede, at der i hvert enkelt eksempel var tale om mere "officielt" byggeri, som kunne forbindes med enten kirken eller skolen, ligesom en gård med løsholte forklares som et enkeltstående tilfælde opført i "købstadsstil".¹⁰ En konklusion der nøje følger Axel Steensbergs tilsvarende argumentation i artiklen fra 1945. Bjarne Stoklund anvender samme argumentation i sin artikel.¹¹

Disse resultater bygger på et meget spinkelt materiale. Der er ikke bevaret materiale om byggeskik fra Holbæk Amt i den meget omfattende undersøgelse Rentekammeret foretog i 1789 før

den omfattende udflytning af gårde og huse fra landsbyerne.¹² Heller ikke materialet om byggehjælp ved udflytningen af gårde i forbindelse med landboreformerne er meget oplysende på grund af sin skematiske form, men kan dog bidrage til opklaringen af spørgsmålet sidebånd/løsholt, som kaster lys over byggemåden.¹³

Derimod gør hverken Grith Lerche eller Bjarne Stoklund brug af det ældre og ganske omfattende materiale, der foreligger om ryttergodset i området, og som kaster lys over den lokale byggeskik. Det rejser spørgsmålet om det indvendige sidebånd er en rest af en ældre byggemåde fra "senmiddelalderen" (Grith Lerche) eller "gotisk tid" (Axel Steensberg), eller om byggemåden har en helt anden forklaring.

Ryttergodset

Det nordvestlige Sjælland er et område med stor koncentration af ryttergodts. Der synes at være et sammenfald mellem udbredelsesområdet for det såkaldte sidebånd og det område, som lå under Johan Rantzaus 1. Sjællandske Regiment til hest. Da rytterregimentet stod for et omfattende byggeri af rytterhuse og ryttergårde i området, er det nærliggende at undersøge om den specielle byggeskik i området hænger sammen med denne byggevirksomhed.

Netop i Odsherred blev Johan Rantzau stillet overfor en kæmpemæssig byggeopgave. Kongen blev i 1694 tilbudt at overtage Dragsholm gods fra handelshuset Texeira i Hamburg. Det drejede sig om 3134 tønder land, som Texeira havde overtaget som pant fra kongens rentemester Heinrich Müller, der havde haft godset siden 1664.¹⁴

Der var mange ødegårde i området – flere end noget andet sted i landet. Området blev stærkt hærget under svenskekrigene. Den enevældige konge søgte at afhænde nogle af de mest hærgede områder til pengestærke godsspekulanter som Marselis og Heinrich Müller, der skulle genopbygge områderne.¹⁵ Sådan kom det ikke til at gå. Opgaven med at genopbygge Dragsholm var for stor en mundfuld for Heinrich Müller. Han havde købt godset for dyrt i forhold til konjunkturudviklingen, som ikke var med ham. Dybt forgældet måtte han afhænde Dragsholm til handelshuset Texeira i Hamburg, der nu tilbød kongen at købe tilbage. Denne gang til den mere favorable pris af 16 Rigsdaler pr. tønne land set i forhold til de 50 Rigsdaler pr. tønne hartkorn der var afregningsprisen i 1664. På betingelse af at det hele skulle følges ad.¹⁶

Sådan kom det ikke helt til at gå. Selve Dragsholm Slot og en del af jorden

blev solgt til stiftamtmand Adeler, medens størstedelen af godsets jordtilliggende blev udlagt til ryttergodts under kronen. Opgaven med at genopbygge det store og forsømte gods blev lagt i hænderne på Johan Rantzaus. Hver eneste landsby og hver eneste gård blev besøgt og vurderet for at man kunne danne sig et indtryk af opgavens omfang.¹⁷

Johan Rantzaus vurderede, at det ville blive nødvendigt at opbygge 824 nye fag samt 1726 reparationsfag i forbindelse med gårdene. Til indretning af rytterhuse vurderede han, at det ville blive nødvendigt at opføre 882 nye fag samt 294 reparationsfag.¹⁸ Tømmeret til denne genopbygning af huse og gårde blev indkøbt som ladninger af skippere fra Norge eller København og betalt med kontanter fra regimentets kasse, som det fremgår af bevaret regnskabsmateriale. Arbejdet blev udført af håndværkere. En tømmer til bindingsværket, en snedker til lofter og vinduer, en murmester til ildstedet og en tækkemand til taget. Disse håndværkere blev ligeledes betalt af regimentet.

Rytteriet på landet blev indført ved forordning af 1670.¹⁹ Bonden på en ryttergård skulle enten selv stille som rytter eller stille en dygtig karl i sit sted med tilhørende hest, gevær og klæder. Der blev lagt stor vægt på at holde disse ryttergårde i god stand. En stor del af landets skove blev udlagt til rytternes underhold.²⁰

En kommission blev nedsat i 1686 bl.a. for at undersøge ryttergårdenes tilstand. Undersøgelsen blev navnlig gennemført i Horns herred, hvortil tre af kommissionens medlemmer havde tilknytning. Kommissionen gjorde op med det gamle princip om at give bonden "frihed" for visse afgifter i dårlige tider for at give ham mulighed for at rette op på gårdens drift eller forny bygningerne. I stedet gik regimentskassen mere direk-

te ind med støtte til bonden for at rette op på forholdene. Til gengæld skulle bonden til enhver tid kunne leve op til sine forpligtelser i forhold til regimentet.²¹ Dette skete i forbindelse med en professionalisering af hæren, hvor man gik over til at hverve fremmede ryttere – næsten alle tyske, bortset fra kongens "Lifkompagni", der lå på Sjælland og rummede en stor del danske.

Navnlig hvis rytteren var gift, var det ikke rimeligt at lade ham bo under tag med bonden. I en forordning om ryttergodset fra 1695 blev det bestemt, at hvis bonden ikke kunne komme overens med rytteren, skulle han indrømme rytteren et 6 fags hus med skorsten, sengested, sengeklæder o.s.v. Der blev i de følgende år opført rytterhuse i landsbyerne, som enten kunne ligge i forbindelse med gården eller ud til gaden.²² Et sådant byggeri oversteg i de fleste tilfælde bondens kræfter, og regimentskassen afholdt udgifterne, som det fremgår af bevarede regnskaber.

Byggeskik

Regnskaberne i forbindelse med den store genopbygningsopgave under Dragsholm giver et indblik i byggemåden. Det fremgår, at der ved nybyggeri af gårde og huse næsten overalt blev anvendt sidebånd. Men der er også eksempler på, at der blev bygget nye huse og gårde i området med løsholte, som det blev brugt andre steder i landet.

Spørgsmålet er om disse sidebånd blev anvendt, fordi det var gammel byggeskik i området, eller om sidebåndene blev anvendt af besparelseshensyn på baggrund af den omfattende byggeopgave, regimentet stod overfor. Ressourcerne var trods alt begrænsede, og regimentet måtte prioritere udgifter til byggeriet overfor andre påtrængende udgif-

ter.

I perioden 1694-96, da Dragsholm bliver indlemmet i ryttergodset, bliver der opført 60 huse med sidebånd og 10 huse med løsholte. Heraf de 6 i Vig og 2 i Svinninge. Der bliver ligeledes anvendt løsholte i forbindelse med genopførelsen af 2 afbrændte gårde i Undløse sogn og by, i alt 36 fag.²³ Af det summariske regnskab for 1694-96 fremgår det, at det indenfor regimentet alene er "Lifkompagniet", der bygger med løsholte. De øvrige kompagnier bygger med sidebånd.

Kongens Livkompagni lå på Sjælland hovedsagelig i et område mellem Ringsted og Holbæk, altså syd for udbredelsesområdet for sidebånd. Efter overtagelsen af Dragsholm ligger en del af Livkompagniet her. Bl.a. i Svinninge, hvor der bygges med løsholte. I Vig bliver der bygget et hus på 8 fag til en løjtnant. Desuden bygges der arresthus, hvor der stilles særlige krav til konstruktionen.

Dette materiale tyder på, at der bruges løsholte til det lidt finere byggeri, hvad enten det drejer sig om et hus til en løjtnant eller byggeri til Kongens Livkompagni.

I den efterfølgende periode 1697-1701 bliver der i Dragsholm og Holbæk amter opført 25 huse med sidebånd og 7 nye huse med løsholte, heraf de 4 under Niels Mundts kompagni. Hertil kommer, at der blev anvendt løsholte i forbindelse med genopbygningen af ødegårde i Engelstrup og Vipperød. Tilsvarende blev der anvendt løsholte i forbindelse med bygningen af en stuelænge på en gård i Grandløse. Og da en enkelt længe nedbrænder på en gård i Herrestrup – hvor regimentet ellers bygger med sidebånd – anvendes der løsholte.²⁴

Når der anvendes løsholte i forbindelse med opførelsen af enkelte længer på gårde, tyder det på, at de tilbageværende – ældre – længer ligeledes er opført med løsholte. Udover at løsholte anvendes

Johan Rantzaus byggeri i det nordvestlige Sjælland i perioden ca. 1694-1700.

Signaturen angiver kun den enkelte lokalitet. På hver lokalitet vil der ofte være flere byggerier.

▽ Sidebånd

□ Løsholt

des i forbindelse med genopretning af ældre gårde, tegner der sig et billede af, at byggeskikken følger kompagniet.

Materialet rummer ikke noget, der kan tages til indtægt for, at regimentet bygger med sidebånd, fordi det er en ældre, lokal byggeskik. Byggeskikken kan heller ikke forklares med mangel på træ, da træet blev købt i ladninger af skipperne fra Norge og København. Forklaringen skal snarere søges i, at regimentet søgte at holde udgifterne nede, da der var mange andre påtrængende udgifter. Det tømmer, der anvendes til sidebåndene, kaldes i regnskabet fra 1711 for "spare-træer" til forskel fra "sparer", som bruges om spær.

Udviklingen efter ryttergodset

Byggeriet under ryttergodset fandt sted i perioden 1694-1711. I forbindelse med den nordiske krig 1709-20 blev ryttergodset samlet i bestemte distrikter, bl.a.

Kronborg og Antvorskov og forsvandt dermed fra det nordvestlige Sjælland. De rytterhuse, der var opført i forbindelse med gårdene, blev indlemmet under disse. Rytterhuse på byens gade stod en tid tomme, men fik efterhånden nye funktioner i forbindelse med det stigende befolkningstal i 1700-tallet. Byggeskikken med indvendige sidebånd blev fortsat helt frem til midten af 1800-tallet, da man gradvist gik over til at erstatte lerklinede vægge med grundmur i brændte sten.

I Kulturarvsstyrelsens oversigt over bevarede bygninger med indvendig sidebåndskonstruktion finder man den største koncentration i det nordlige Ods herred, specielt i Rørvig sogn med de to landsbyer Rørvig og Nakke. Det skyldes sandsynligvis alene bevaringssituationen, idet der i Rørvig blev skabt en stærk naturfredningsforening og bevaringsforening som reaktion på de omfattende udstykninger efter 1. verdenskrig.

En undersøgelse af bygningerne i

Kulturarvstyrelsens oversigt over eksisterende bygninger med indvendige sidebånd i Odsherred. Oversigten er ikke udtømmende. Af de 6 bygninger i Nakke med spor efter indvendige sidebånd, der blev konstateret i forbindelse med udarbejdelsen af en registrant for landsbyen, er kun de to med på oversigten. Fredningen af Toftebjerggård, Højby, er ophævet i 1999 med henvisning til, at gården ikke længere har de arkitektoniske og kulturhistoriske værdier, som begrundede fredningen i 1990. Til gengæld er "Ellemosegård" i Vejleby, Hørve sogn, blevet fredet i 2003 som eksempel på en gård med indvendige sidebånd. Hertil kommer, at Tranebjerggård, Nakke i Rørvig sogn, i 2004 blev erklæret bevaringsværdig som eksempel på en gård med indvendige sidebånd.

landsbyen Nakke i Rørvig sogn viser, at ingen af de bevarede bygninger med indvendig sidebåndskonstruktion er ældre end omkring 1800.²⁵

En enkelt gård kan tages som eksempel. Tranebjerggård blev i 2004 erklæret bevaringsværdig af Kulturarvsstyrelsen som eksempel på en gård med indvendig sidebåndskonstruktion. I Kulturarvsstyrelsens temagennemgang dateres gården til "1780 med senere", men det holder ikke stik.²⁶ Gården blev vurderet i 1694 i forbindelse med overtagelsen af Dragsholm, og var da en af landsbyens

større gårde på ialt 49 fag og i god stand. Længerne var smalle. Man udvidede ved at bygge til i længden. Det er denne proces, der efterhånden fører til dannelsen af den firelængede gård, der lukker sig omkring gårdspladsen. I dette tilfælde var en enkelt af længerne – den østlige – på hele 20 fag. I forbindelse med gården blev der opført et rytterhus på seks fag. Dette rytterhus blev i 1731 inddraget i gården.²⁷

Gården bliver takseret i forbindelse med et ejerskifte i 1791 og er da på 53 fag. Den østlige længe er skrumpet en anelse til 17 fag, medens stuehuset er

udvidet fra 11 til 15 fag.²⁸

Gården blev udflyttet fra landsbyen på et tidspunkt, der ligger mellem 1799, da brønden blev gravet det nye sted²⁹, og 1812 da gården takseres første gang efter udflytningen.³⁰ Gården er da på 59 fag. En enkelt længe – den nordlige – er på 18 fag, men ellers er gården blevet mere symmetrisk. Husdybden er øget fra 6½ - 7 alen til nu 8 - 8½ alen og i tre af længerne er fyrretømmeret erstattet af en blanding af eg og fyr. Der er således ikke tale om, at gården bliver pillet ned og genopført i samme skikkelse det nye sted. Gården flyttes ud og nyopføres i en ændret skikkelse og med nyt tømmer. Det er denne gård, med senere ombygninger, der af Kulturarvsstyrelsen erklæres bevaringsværdig som eksempel på en gård med indvendig sidebåndskonstruktion. Også i gårde, som bliver liggende i landsbyen efter udskiftningen kan der påvises indvendige sidebåndskonstruktioner. Det gælder Kildegården (matrikel 8), som er gammel ryttergård og matrikel 3, der som Universitets gård siden 1630 ikke var en del af ryttergodset. I begge tilfælde findes de indvendige sidebåndskonstruktioner i længer, der er gennemgribende ombygget (ny husdybde og nyt tømmer) efter år 1800. Derimod er der ingen spor af sidebåndskonstruktioner i en tredje tilbageværende gård (matrikel 7), som blev gennemgribende ombygget i forbindelse med fæsteskitte 1843.³¹ Det seneste eksempel i landsbyen på et hus med indvendig sidebåndskonstruktion er et gadehus opført 1850 (matrikel 50).³³

Sidebåndskonstruktionen kan dermed påvises i en periode, der strækker sig fra omkring 1695 og frem til omkring 1850. Odsherred var ikke i denne periode nogen afsondret eller tilbagestående egn. Grith Lerche argumenterer bl.a. med henvisning til Odsherreds geografiske beliggenhed og til de mange ødegårde på

egnen i perioden efter svenskekrigene.³⁴ Men ødegårdsproblematikken handler om den enevældige konges fejlslagne politik med at overlade genopbygningen efter svenskekrigene til private, kapitalstærke godsejere, ikke om den generelle udvikling. En anonym beskrivelse fra 1784 indhentet af Landhusholdningsselskabet skriver, at "*Sædavlen er i Odsherred overalt god, og især ved nogle kyndige landmænds eksempel bragt til en temmelig fuldkommenhed. Bedriften er såvel som fåreavlen ypperlig, så at af disse landets væsentligste produkter udføres årlig noget anseligt, foruden også fornødenhed er som forbruges i landet*".³⁵ Ganske vist var jorden i det nordlige Odsherred sandet og mager, men bønderne forstod tidligt at supplere indtægterne fra landbruget med fiskeri og sejlads.

Rørvig udviklede sig i løbet af 1700-tallet og ind i 1800-tallet til en af landets vigtigste søfartsbyer. Ifølge Anders Monrad Møller skyldtes det, at Rørvigskipperne havde et godt opland i Isefjordsområdet, og at dette opland udviklede sig i anden halvdel af 1700-tallet med stigende overskudsproduktion til følge.³⁶

Bønderne i det nordlige Odsherred sejlede nord om Sjælland og handlede på Helsingør, hvor der udviklede sig en vigtig handelsplads omkring Kronborg, hvor skibene lagde ind i forbindelse med sundtolden. Hertil kom, at Helsingør, der voksede op i ly af Kronborg, ikke havde egentligt opland og derfor var afhængig af tilførsler udefra, bl.a. Odsherred.³⁷ Skibe hjemmehørende i Rørvig sejlede til fjerne destinationer og bragte velstand og udsyn til sognet. De bevarede eksempler på indvendige sidebåndskonstruktioner stammer alle fra denne periode.

Odsherred var ikke et "reliktområde", hvor man kunne studere resterne af en ellers forladt byggeskik, som man kunne

det på isolerede øsamfund som Læsø eller Nyord.

Når man holdt fast ved sidebåndet som konstruktionsform, indtil grundmurede huse med brændte sten gradvis vandt indpas i løbet af 1800-tallet, skyldes det snarere en vis konservatisme. Man genbrugte tømmeret, som repræsenterede en værdi. Og det var praktisk at fortsætte en – træbesparende - byggemåde, man nu engang var slået ind på og som havde vist sig at fungere. Allerede i 1694 – altså længe før det blev almindeligt – finder vi i Nakke landsby en gård med to skorstene og 5 fag grundmur i stuehuset.³⁸ Dette faldt vurderingsmændene for brystet: *"De 5 fag hus er opmuret med sten imellem stolper, som ikke er en bonde tienlig"*. Med andre ord: Grundmur er ikke passende for en bondebygning. Standsforskelle går helt ned i valget af byggematerialer. Bonden skal kende sin plads.

Sidebåndet var en besparende byggemåde, da svært tømmer blev erstattet med mere spinkelt træ, svarende til en lægte eller en smal planke, ligesom konstruktionen er uden fodrem, som normalt er i egetræ. Da træet blev indkøbt i partier af skippere fra Norge eller København, er besparelsen i træ samtidig en besparelse i penge.

Indvendige og udvendige sidebånd

Det specielle for Odsherred er, at sidebåndet er placeret indvendigt, hvor det i Nordsjælland og et område syd for Odsherred ligger på den udvendige side af stolperne. Praktiske grunde taler for den indvendige placering, hvor det spinkle sidebånd ikke på samme måde er udsat for nedbrydning af fugt og sollys. Hvad der taler for den udvendige placering er især det synsmæssige. Det udvendige si-

debånd kan være svært at skelne fra løsholten, og vil falde mere harmonisk ind i helheden i et område, hvor der er andet byggeri i den gængse bindingsværkstradition med løsholte.

I området syd for Odsherred, hvor rytterregimentet bygger flere huse med løsholte, fordi vi bevæger os ind i et område, hvor kongens "Lifcompagni" var indkvarteret, og hvor genopbygningsopgaven ikke har været så omfattende som i Dragsholm amt, der blev særligt hærget under svenskekrigene, finder vi også det udvendige sidebånd. Det skal understreges, at skillelinien mellem indvendige og udvendige sidebånd bygger på Grith Lerches feltundersøgelse og vedrører bygninger, som ikke kan føres længere tilbage end til slutningen af 1700-tallet. Regimentsregnskaberne fortæller kun, at der blev bygget med sidebånd, ikke om disse løb på den indvendige eller den udvendige side af stolpen.

I forbindelse med landboreformerne og udflytningen af gårde og huse fra landsbyen, tager bønderne i stigende grad selv ansvaret for byggeriet. Det hedder sig i hvert enkelt tilfælde, at det er den bonde eller den husmand – eller enken – der har udflyttet gården eller huset til det nye sted. I Rørvig sogn henviser bønderne senere til et løfte fra kongen om, at når gården er udflyttet og bragt i god stand, og de er uden gæld, skal de overtage gården i arvefæste.³⁹ Det betyder, at gården bliver en egentlig slægtsgård. I samme forbindelse stiller bønderne forslag om navne til gården. Det betyder, at bønderne i stigende grad tager ansvaret for gårdens drift allerede inden den lovbealede overgang til selveje, som sker fra 1854. Det virker også ind på byggemåden.

Hvis kongen – eller godsejeren – så en fordel i at videreføre sidebåndet som en træbesparende byggemåde, er det ikke sikkert, at bonden i Odsherred så tinge-

ne på samme måde. Sidebåndet forsvinder samtidig med, at vi finder de første eksempler på grundmur. Bonden havde ikke nødvendigvis samme syn som de tidligere bygherrer på, hvad der var "tienlig for bonden". Det er den nye selvbevidste bonde, der præger byggeskikken. Da Niels Jensen i 1843 overtager fæstet af en gård (matrikel 7) imod at genopbygge forfaldne længer, bygger han gården op uden indvendige sidebånd og stuehuset forsynes med gavle i brændte sten "muret i kalk" og et enkelt fag grundmur.⁴⁰ Der kommer en ny byggemåde, fordi der kommer en ny bygherre.

Noter

1. Int.m. H.H.Engqvist. Nationaltidende 28/4-1945; Holger Rasmussen og Hans Henrik Engqvist: "Nationakmuseets bondegårdsundersøgelser" i: "Fra Nationalmuseets Arbejds-mark", 1945, s. 35-47
2. Axel Steensberg: Gamle danske bønderbygninger og deres inventar. Nationalmuseets undersøgelse 1944. Nordisk Tidsskrift for Vetenskap, Konst og Industri. 1945, s. 373
3. Halvor Zangenberg: Danske Bøndergårde. Foreningen Danmarks Folkeminder nr.31. 1925. Fotografisk genoptryk 1982, s. 56. Zangenberg beskrev sidebåndet mere udførligt i artiklen "Gamle bøndergårde og huse i Københavns Amt" i: Årbog for Københavns Amt 1926-29, s.314. Sidebånd forefandt sædvanligst i den nordlige del af amtet, medens man i den vestlige del af amtet kunne finde blandinger af sidebånd og løsholt, sjældent dog begge dele i en længe.
4. Steensberg 1945, s.384
5. Svend Jespersen: Studier i Danmarks Bønderbygninger, udgivet efter hans død af Ester Andersen og Peter Michelsen. Nationalmuseet. København 1961.
6. Grith Lerche: Sidebåndskonstruktioner. En redegørelse for det nordvestsjællandiske bindingsværk, dets oprindelse og forbindelse med andre bladningstyper. Magisterkonferens i materiel folkekultur. November 1966.
7. Grith Lerche 1966, s.85ff
8. Bjarne Stoklund: "Bondegård og byggeskik", Turistårbogen 1968. Og samme: Bondegård og byggeskik før 1850. København 1980, s. 33
9. Kulturarvsstyrelsen: "Indvendige sidebånd i Odsherred". Temagennemgang ved Lisbeth Brorsen. 2004.
10. Grith Lerche 1966, s.67
11. Bjarne Stoklund 1968, s.42
12. Rentekammerets materiale er udsendt i bogform af Landbohistorisk Selskab ved Grith Lerche under titlen Bøndergårde i Danmark 1789-90, 1987.
13. Sjællandske Landvæsenskøntor. Sager ang. Bygningshjælp 1797-1811. Rentekammeret 2485.59-62. Rigsarkivet (RA)
14. Regimentsregnskaber. 1. Sjællandske 1694-96. Specielt "Bygningers bekostning 1694-96". RA
15. Henrik Pedersen: "Ødegårde i 1680erne". Historisk Tidsskrift 1913.
16. K.C. Rockstroh: "Udviklingen af den nationale hær i Danmark i det 17. og 18. århundrede. Bd.II, s.312; Johan Jørgensen: "Rentemester

- Henrik Müller”, København 1966, s. 106f.
17. Informations- og Inquisitionssprotokol ang. De købte Goeds udi Draxholm Callundb. Ampter. Anno 1694. RA
 18. Regimentsregnskaber 1.Sjællandske 1695.
 19. Forordning om landrytteriet 5/10-1670. Fogtmanns Reskripter.
 20. Forordning om skovene til de udlagte ryttergods 16/11-1670. Fogtmanns reskripter.
 21. Rockstroh Bd.II, s.345
 22. Rockstroh Bd.II, s.349; Forordning om ryttergodset i Danmark 10/8-1695 i: Kong Chr.Vs Forordninger og åbne breve. København 1751.
 23. Regimentsregnskaber 1694-96. Specielt ”Bygningers bekostning 1694-96”. RA
 24. Regimentsregnskaber 1697-1701. RA
 25. Bygningsundersøgelser foretaget 2005 af forfatteren i samarbejde med arkitekt Peter Sørensens fra Kunstakademiets Arkitektskole i forbindelse med udarbejdelse af en registrant for landsbyen Nakke for Bevaringsforeningen i Rørvig.
 26. Kulturarvsstyrelsen 2004, s.20
 27. De rytterhuse der blev bygget i forbindelse med gårdene, blev i 1731 ”overleveret gårdene”. Reviderede regnskaber. Kgl. Odsherredske Gods 1731 og 1732. RA
 28. Syns- og Taksationsforretninger. Dragsholm Birk. LA, Sjælland.
 29. Udskiftningsberegninger vedr. Odsherreds Gods 1791-1820. Amtsstuearkiv. LA, Sjælland.
 30. Brandtaksationsprotokoller, Rørvig sogn. LA, Sjælland.
 31. Rentekammerets Ekspeditionskontor for Domænesager 1834-1845. Fæste- og Skødesager vedr. Odsherreds Gods. RA. (Ansøgning fra ny fæster 1843). Samt Brandtaksation 1856. Brandtaksationsprotokoller, Rørvig sogn. LA, Sjælland. Jfr. Besigtigelse af gården i 2003.
 33. Da huset adskiller sig fra de andre huse i landsbyen ved sin større husdybde og ved at sidebåndene optræder i forbindelse med gennemstukne bjælker må der tages forbehold. Især da den bygningshistoriske undersøgelse tyder på, at huset er bygget af en tømrer og snedker, der er kommet til sognet fra København. Kombinationen af indvendigt sidebånd og gennemstukne bjælker kendes også fra en ”Skippergård” i landsbyen Rørvig (matrikel 40a). Fotografi og skitse af gården på Nationalmuseet. (NEU nr. 20.083a)
 34. Grith Lerche 1966, s.87f
 35. Original på Det Kgl. Bibliotek. Genoptryk, Nykøbing 2005.
 36. Anders Monrad Møller: ”En fuldkommen sikker ankerplads” i: Mellem Kattegat og Isefjord, Rørvig Naturfredningsforening 2002, s.197.
 37. Jon Vedel: ”Landsbyerne Rørvig og Nakke fra middelalder til nutid” i: Mellem Kattegat og Isefjord, 2002, s.64ff
 38. Informations- og Inquisitionssprotokol ang. De købte Goeds udi Draxholm Callundb. Ampter. Anno 1694. RA
 39. Fra landsbyen Nakke kendes to ansøgninger til Rentekammeret fra hhv. 1819 og 1820, der begge henviser til løftet om arvefæste. Sandsynligvis bliver dette løfte uaktuelt på grund af den senere overgang til selveje.
 40. Ansøgning af 1843 i: Rentekammerets Ekspeditionskontor for Domænesager 1834-41. Fæste- og Skødebrev vedr. Odsherred. RA. Taksation af 1856. Brandtaksationsprotokoller, Rørvig sogn. LA, Sjælland.